

Michaels dybe spor i dansk folketro, kunst og kirker

Af Christian Andersen

»En bevidst plan lå bag rejsningen af de første kirker i Odense-området i 900-1100-tallet«. Denne tese blev fremsat 1982 i *Odense Bys Historie*, bind 1, af lektor Tore Nyberg: I den ældste kristne tid måtte dåb kun finde sted i et begrænset antal hovedkirker, som derfor blev kaldt dåbskirker. Disse blev i Nordeuropa hyppigt indviet til ærkeenglen Sct. Michael og lå på steder, der var midtpunkt i en større region. – Søger vi efter en dåbskirke i Odense herred peger den geografiske beliggenhed direkte på Sanderum kirke – og denne kirke er indviet til Sct. Michael. Det bestyrker Nybergs teori, at egnens sognekirker er yngre end Sanderum kirke.

Nyberg har fået delvis tilslutning hos Ebbe Nyborg, der henviser til erfaringer med centrale dåbskirker i vore nabolande Tyskland, England, Norge og Sverige.¹ Men Nyberg blev skarpt imødegået af Annemette S. Christensen og Per Kr. Madsen, der med henblik på Sct. Hans kirke i Odense anfører, at ikke alle Michaels kirker var tidlige. I Ribe var der en fra sidst i 1200-tallet.² To syn står overfor hinanden. Da jeg anser Nybergs teori for bedst underbygget, vil jeg bruge den som arbejdshypotese til at belyse ærkeenglens dybe spor ved Danmarks kristning.

Dåbskirken, *Ecclesia Baptismalis*, fik en særlig betydning, da dåben satte skel, både religiøst og økonomisk. Den første paragraf i Jyske Lov 1241 lyder: »Et barn skal tage arv, hvis det er døbt, ellers ikke«. Det angiver dåbens betydning, da krænkelse af ejendomsretten straffedes hårdere end manddrab. Hvis værdien af det stjålne var over _ mark, kunne tyven hænges uden dom. »Hans gerninger har dømt ham«.³

Historikeren Ellen Jørgensen har været banebryder for tanken om Michaels betydning for Danmarks kristning. Allerede 1908 havde hun set, hvad ærkeenglen betød: I folkefantasien herskede Michael, hvor før

1. Ebbe Nyborg »Kirke – sognedannelse – bebyggelse: nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet« *Hikuin* 12 (1986), s. 28 og 43.

2. Annemette Christensen og P. Kr. Madsen *Middelalderbyen Odense Centrum* 1988, s. 184.

3. *Jyske lov* 2. bog, kap. 87.

de gamle guder havde hersket – men Michaelsskikkelsen stod stærkt gennem al strid, den fremtræder i den ældre middelalders prædikener og helgenlevneder, i visdomslitteraturen og andagtsbøgerne, der have Sct. Michaels påkaldelse.⁴ Der var fire anerkendte ærkeengle: Rafael, Uriel, Gabriel, samt Michael, der efter Jomfru Maria blev den største helligskikkelse i missionstiden.

Historien om Michael

Ingen kirke er en ø, heller ikke Michaels kirker, som ligger tæt strøet ud over hele Europa. Mod nord blev det med omtrentlige tal: Island 14, Norge 28 og Danmark 23. I sin disputats har Ellen Jørgensen kun optegnet 15 danske Michaels kirker. 7 kirker mangler på hendes liste: Ruts, Toreby, Hjadstrup, Verninge, Barløse, Sdr. Næra og Tulstrup kirker. Derimod har hun medtaget Nykøbing Falsters kirke, der vekslende har været knyttet til Vor Frue, Michael og Frans.⁵ Eksemplet viser, at Michaels kirker ikke har været et fast begreb. Nye kirker kunne blive tilskrevet Michael, mens hans gamle kirker måske er gået i glemmebogen. Michaels kirker, flere med særlig værdifuldt inventar, er rejst ved gamle bebyggelser, vigtige færdelsårer og i stiftsbyerne: Roskilde, Slangerup, Slagelse, Odense, Viborg og Ribe. Det kan ikke være tilfældigt. I missionstiden er Michael fremtrådt med en særlig aura.

Langt tilbage har Michael – hvis navn betyder: Hvem er som Gud? – bibelsk tilknytning. Hos profeten Daniel omtales han i kapitel 10-12 som en storfyrste, den øverste af ærkeenglene, der værnede Israel. I Judas brev v. 9 siges, at Michael, vist efter en apokryf legende »Moses himmelfart«, stredes med djævelen om Moses lig. Derfor blev Michael opfattet som værner både af kirken og den enkelte i døden. I kamp mod Lucifer fører Michael den retfærdige til paradiset. I Johannes Åbenbaring 12,7-10 besejrer Michael, som englenes anfører, dragen på dommens dag. Det er hovedkilden til Michael som dragedræber. De fleste fortolkere antager, at Michael er et symbol for Kristus: Uden at Michaels navn er nævnt er han også fremme i Paulus 1. brev til Thessalonikere 4,16: Ved Herrens komme vil ærkeenglens røst og Guds basun indvarsle, at de døde i Kristus skal opstå.

Ud af denne bibelske forbindelse voksede en imponerende Michaelskult frem, hvor ærkeenglen, særlig i døden og ved dommen, fik tillagt

4. Ellen Jørgensen *Fremmed indflydelse* 1908, s. 196.

5. Ellen Jørgensen *Helgendyrkelse i Danmark* 1909, Hagerups forlag, disputats, s. 149-150.

afgørende betydning. En helligdom i Byzans blev 314 til en Michaels kirke. Efter en åbenbaring 492 i en klippehule på Garganobjerget ved Adriaterhavet blev der indviet en Michaels kirke, som blev et meget søgt valfartssted. Senere blev Michael knyttet til Rom, hvor Engelsborg, Castel Saint Angelo, i 600-tallet fik en kirke til minde om, at Michael under en pest skulle have vist sig for pave Gregor den Store. Derefter har bygningen været både kloster, paveresidens, fæstning og fængsel, for i 1874 at blive museum. Højt over borgen troner ærkeenglen med sværd i hånd, rede til at nedkæmpe onde drageuhyrer.

Men det var klippeøen Mont-Saint-Michel ud for Normandiets kyst,⁶ som fik størst betydning for Michaelsdyrkelsen. Også her skulle Michael i 700-tallet have åbenbaret sig, ligesom tidligere i Gargano og Rom. Da også naturen er enestående smuk, med den højtliggende katedral, der rækker over et stort bygningskompleks, er det blevet kaldt »Vestens under«. Med Michaels stigende ry strømmede pilgrimme til Mont-Saint-Michel, som blev udgangspunktet for udbredelsen af Michaelskulten i Vesteuropa. Efter forbilledet i Mont-Saint-Michel ligger Michaels kirker højt, for at ærkeenglen med årvågne øjne kunne skue vidt omkring og værne og lede Herrens stridende kirke. Michael blev Frankrigs skytshelgen sammen med Martin af Tours, senere afløst af Jeanne d'Arc.

Michaels ry spredtes hurtigt. I Nials Saga kapitel 101 fortælles, at Olav Tryggvason havde sendt missionæren Tangbrand op til høvdingen Sidu-Hallr på Island. Missionæren forkyndte: Michael vejer alle dine gerninger, både onde og gode, men han lader af sin store barmhjertighed de gode veje tungest til. »Ham vil jeg gerne have til ven« udbryder høvdingen. Med løfte om, at Michael skulle være hans følgeengel, lod høvdingen sig døbe. En lidt afvigende beretning, men med samme indhold, står i Olav Tryggvasons saga. Høvdingens dåb var så skelsættende, at den kom til at berede Islands overgang til kristendommen år 1000.

Meget tidligt er Michael nået herop, således nævner Runeindskrifter fra sidste del af 1000-tallet ham som sjælevogter sammen med Gud, Kristus og Maria, typisk med formlen: »Krist og sankt Michael hjælpe han sjæl«. Se nærmere under Ruts kirke. Tvivlen nagede nordboerne, mægtige gravhøje med rige gaver til de døde fortæller om usikkerheden ved livets afslutning. Der blev også prædiker i middelalderen, men in-

6. Enzo Caramaschi *Mont-Saint-Michel – et kloster i Normandiet* dansk oversættelse, Gyldendal 1991.

gen dansk prædiken er bevaret fra før 1300. I 1454-62 har Ribe-præsten Peder Madsen, Petrus Mathie, prædiket om Michael.⁷ Til alle sjælesdag forkyndes i Paulus-visionen, at Paulus og Michael af medlidenhed med de forpinte sjæle i skærsilden, havde fået udvirket, at de måtte være fri for pinsler om søndagen. I en anden prædiken redegør Peder Madsen for englenes funktioner. Gud har givet mennesker en skytsengel til hjælp og sin egen søn til frelser.

Michaels stærke stilling i befolkningen gjorde, at han fik en særlig helligdag med den danske form Mikkelsdag, som endnu står i flere kalendarer. Den fejredes 29. september som en af årets store højtider. Mikkelsdag var takkefest for høsten, hvor der også blev uddelt Mikkelskorn til fattige. Efter Reformationen i 1536 blev Mikkelsdag udvidet til også at være en fest- og mindedag for engle, så den fik endnu et navn, alle englesdag, ligesom der i forvejen var en alle helgensdag og en alle sjælesdag. Også i det sociale liv havde dagen betydning, idet den både var terminsdag og skiftedag med lønudbetaling for karle og piger. Måske er det grunden til, at Michael blev skytsengel for tjenestefolk. I 1770 afskaffede Struensee desværre Mikkelsdag som helligdag. Dermed forsvandt også 29. september som dagen, hvor der blev holdt høstgudstjeneste.

Michael i kunst og folketro

»Kirkekunstens storhedstid« kalder Axel Bolvig tiden 1050-1150, hvor han i bogen af samme navn opsøger den rige billedverden i den første kristne epoke, en kunstnerisk guldalder, som aldrig siden er overgået herhjemme. Det velkendte udtryk *den mørke middelalder*, skabt af en eftertid, der dyrkede andre guder, er forkert og bør manes i jorden. Over 2000 kirker blev bygget, hvoraf halvdelen med arbejdskrævende granitkvadre. Kirketienden, vist indført under kong Niels (1103-34), var med til at give det økonomiske grundlag. Farverige kalkmalerier prydede snart de fleste kirker. I denne storhedstid fandt også Michael sin plads: Folk ønskede at se den populære ærkeengel, som efter Maria blev den mest afbillede helgen, selv om han ikke var et menneske. Vi står her overfor det gådefulde: Hvordan kunne en vinget skikkelse fra åndevedenen få denne enorme indflydelse i nykristning, kirkekunst og folketro?

En sandsynlig forklaring er givet: I den jødisk-kristne tradition er

7. Anne Riising *Danmarks middelalderlige prædiken* disputats 1969, s. 55-56, 310, 73.

engle lige så virkeligt eksisterende som menneskene. Derfor indgår de også i helt konkrete roller i den romerske messes liturgi: Med Gud, Maria, Johannes Døberen, apostlene Peter og Paulus og alle helgener, modtager ærkeenglen Mikael menighedens syndserkendelse. På forbøn af den salige ærkeengel Mikael, der står ved røgelsesalterets højre side, måtte Herren nådigt velsigne denne røgelse.⁸ At forskellen mellem mennesker og engle var udvisket kan ses af, at da biskoppen i Normandiet i 708 havde haft et syn af Michael, sendte han bud til Gargano og fik et stykke af ærkeenglens skarlagensrøde kappe fra alteret!⁹

Legenda Aurea¹⁰ forklarer udførligt, hvorfor »vi skal ære englene«, disses funktion: »fordi de fører vore sjæle til himlen«. Dette gør de på tre måder. »Først berede de vejen« (Malachias 31). For det andet ledsage de sjælen på den banede vej til himlen (2. Mosebog 23,20). For det tredje indsætter de sjælen i Himlen (Lukas 16). Da Maria er død, kommer Kristus med englenes skare til hendes grav. »Da nikkede Herren og snart var ærkeenglen Michael til stede for at opvække hende og bragte Marias sjæl foran Herren«. ¹¹ Så højt var Michael anset som hjælper på Himmelvejen.

I kunsten blev Michael udformet med mange variationer, især i kalkmaleri, men også i sten og træ. Han er sjælevejer, dragedræber, men også basunblæser, der forkynder dom. I den nordiske litteratur finder vi i Draumkvædet, der er et visionskvad fra Telemarken, som malende tegner Michaels betydning ved det store dommedagsstævne. Dette skildres af Olav Asteson, der julenat faldt i så dyb søvn, at han først vågnede ved helligtrekonger. I en kirke fortæller han sine sælsomme drømme om det hinsidige, hvor han ser en jagende rytter komme nordenfra på en sort hest. Det er djævelen, Grutte Gråskæg, med hele sit onde slæng. Men søndenfra er en anden hær på vej og forrest Sct. Michael på den hvide hest.

8. Lise Gotfredsen og H. J. Frederiksen *Troens Billeder: romansk kunst i Danmark* 1987, s. 291-92.

9. Tue Gad *Danske helgener* Systime 1988, s. 210. N. P. Liebgott har i *Hellige mænd og kvinder* Wormianum 1982, s. 184 den samme beretning, dog med denne indledning: »Egentlige relikvier kunne man ikke gerne have efter en engel!«

10. Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*, Die legenda aurea des Jacobus de Voragine, Heidelberg 1917, s. 588. Gengivet i *ICO* nr. 4, 1978.

11. Gengives også i Torben Hinrichsen »Nøgle og lås til Himmel og Helvede« *Ico* 4, 1978, hvor også Michael nærmere omtales.

Der kom færi sunnaanti,
 å den rei no so twist,
 fyri reid sankte Mikje
 næste Jesum Krist
 De va sankte såle-Mikkjel
 han bles i luren lange:
 »Å no skå adde såline
 fram fy domen gange!«
 De va sankte såle-Mikkjel,
 Han vog i skålevikt,
 So vog han adde synde-såline
 Burt ti Jesum Krist.

Tekst efter Molkte Moe

Der kom færden søndenfra
 og den red nok så tyst,
 foran red sankte Sjæle-Mikkel
 og med ham Jesus Krist.
 Det var sankte Sjæle-Mikkel,
 han blæser i luren lange:
 »Og nu skal alle sjælene
 frem for dommen gange!«
 Det var sankte Sjæle-Mikkel,
 han vejede på skålevægt,
 så vejede han alle syndesjælene
 bort til Jesus Krist.

Dansk oversættelse ved Erik Dahl¹²

Når Michael er til hest er det et lån fra Hejmdalsmyten, da Michael ellers aldrig i kristen tradition optræder som rytter. Sjælevejningen¹³ har sin oprindelse i andre religioner, især med påvirkning fra Grækenland og Ægypten. Antageligt er det over koptisk kunst, at sjælevejningen er nået ind i kristne kirker. Der kan henvises til Daniel 5,27: Du er vejede og fundet for let; og Jobs bog 31,6: På rettens vægt skal du veje mig. I Danmark er sjælevejningen kommet ind ret sent, fra omkring 1250. Sjælevejningen kan være så byrdefuld, at Jomfru Maria eller et par helgener må hjælpe Michael med at tynde skålen helt ned for at redde synderen, når djævelen er ved at få overtaget. En optælling har vist, at blandt 170 dommedagsbilleder, var der 27-29 om sjælevejning. Kun i 4-5 tilfælde anføres, at Michael snyder med vægten, mens Maria meget oftere griber ind. Forfatteren konkluderer: »I Middelalderen gaves en nåde, som var ufortjent og ikke afhængig af gerninger«. ¹⁴ Alt i Pavekirken var ikke gerningsretfærdighed.

Michael var også dragedræber, men hvad står dragen for? Det har også en yngre generation tænkt over. En designer, der deltog i drageudstillingen på Koldinghus i 1996, mente: »Dragen er en metafor – lignelse – for menneskets destruktive kræfter, som ligger og lurer i det skjulte«. ¹⁵ Det er den dulgte hemmelighed ved dragen, som er et symbol for

12. Mogens Thøgersen »Han bles i luren lange« *Ico* 1971, s. 11-13. Strofe 33, 35, 37 er medtaget af 52. Draumkvædet findes også i Landstad *Norske Folkeviser* 82, gengivet i Ellen Jørgensen *Fremmed indflydelse* 1908, s. 195.

13. Knud Banning »Michael Sjælevejer« *Kirkehistoriske Samlinger* 1971.

14. Tom W. Petersen *Sjælevejningen i dansk Kalkmaleri* Specialafhandling i historie ved Københavns Universitet 1974, s. 84.

15. »Drageblod og englevinger« *Jyllandsposten* 3. september 1996.

den onde selv. På flere kalkmalerier af døende drager, ramt af lansestik, ses det, at den skjuler unger, der kan føre dens onde værk videre. Dragedrabs får aldrig ende.

Men udyret, som Michael dræber, er ikke altid en drage, men kan være en basilisk, som er ligeså giftig. Basilisken, der ses bag på vor 100-kr. seddel, er tegnet som et væsen, der hverken ligner fugl eller fisk, men er et fabeldyr ligesom lindormen. Ordet basilisk er græsk og betyder »lille konge«, da den har en krone på hovedet. Basilisken bringer uheld både for planter, dyr og mennesker. Planter visner under dens forgiftede ånde, og dens blik får fugle til at falde ned fra træerne og dø under pinsler. Basilisken besejres ved, at den møder en, der er lige så stærk som den selv. Får man den ned i en glasklokke, vil den dø, når den ser sit eget spejlbillede. I Danmark er optalt omkring 10 basilisker.

På Sanderum kirkes apsis er der et sjældent relief, hvor Michael under Kristi vinranke støder lansen ned i gabet på et væsen, der har været regnet for en drage, men er en basilisk. Desværre er billedet i Sanderum i sidste århundrede mishandlet ved en brutal udvidelse af et vindue, der ødelagde meget af figurene. Fra maleren Søren Abildgaards tegning i 1762 vides, hvordan det har set ud. Basilisken har et dragehoved med krone og en lang hale, der ender i en spids. Michael og basilisken i Sanderum er af Hugo Johannsen, Nationalmuseet, i en samtale februar 1999, vurderet til at være fra 1100-tallet og hører til de ældste kirkelige kunstværker på Fyn.

Er der en forbindelse mellem Michaels kirker og billeder af ham? Svaret er ja, hvad også er naturligt. I de 18 Michaels kirker, der står endnu, er der fundet 16 billeder, hvor han er aftegnet: I Toreby 4, Sanderum 4, Kobberup 1 (forsvundet), Toreby 4. Men listen må tages med stort forbehold, da englebilleder kan være så tvetydige, at det ikke altid kan siges, om de kan tilskrives Michael eller en anden. Endelig kan der også være Michaelsbilleder, som er forsvundet – eller endnu ikke fundet.

15 Michaels kirker på øerne

Roskilde Michaels kirke, Roskilde provsti, Københavns amt, der var indviet til ærkeenglen Michael, nævnes første gang 1298, men kirkegården allerede i 1268. I 1575 bevilgede kongen, at Mikkels kirken måtte nedbrydes, og sten, tømmer og andet derfra anvendes til Domkirkens bygninger og fordel.¹⁶ Det er Mattæus-effekten i kirkelig udgave. Ruinrester forsvandt, og det samme gjorde erindringen om, hvor kirken

16. *Danmarks Kirker* II. (Roskilde. Kbh. amt), s. 130-133.

havde stået, noget kort fandtes ikke. Med udgravningen i 1920 skete et gennembrud. På grundlag af Hugo Matthiesens undersøgelser blev der på en bygning i Lille Gråbrødrestræde på en marmorplade sat indskriften: »Her lå Sct. Mikkels kirken. Nedbrudt 1579«¹⁷ I 1980 blev der skabt mere klarhed, da Bikuben skulle bygge ved Algade. En arkæologisk undersøgelse blev sat i gang under ledelse af Nils Engberg, der gik grundigt til værks.¹⁸ Det gav gevinst. Byggepladsen gemte ruinerne af Sct. Mikkels kirken med kirkegård omkring.

Skibets udvendige bredde var 10,1 m, indvendigt 7,5 m, mure og fundamenter har været solide. Kirkens længde har ikke sikkert kunnet måles. Et kirketårn kunne ansættes til ca 1150. Men hvornår blev selve kirken bygget? Tidlige Michaels kirker, Roskildes andre romanske kirker og fundne rester af byggematerialet frådsten fik Nils Engberg til at slutte: Det er rimeligt at henregne Sct. Mikkels kirken til en af de tidlige middelalderlige kirker, at den måske endog hører til de allertidligste stenkirker fra slutningen af 1100-tallet. En halv snes andre Roskildekirker forsvandt også efter Reformationen.

Slangerup Michaels kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt. En Michaelskirke hører vi først om 1411, da Roskilde-biskoppen tillod, at kirkens indvielsesdag måtte flyttes.¹⁹ Men kirken kan være langt ældre. I to kilder 1562 og 1576 nævnes dens forfald og mangel på rummelighed, en del af menigheden måtte stå ude på kirkegården. Men nu skulle der ske noget. Borgerne havde besluttet at nedbryde kirken og opføre en ny. Den gamle kirkes saga var ude, men Michaels navnet gik videre til efterfølgeren. Efter at »Danmarks Kirker« har gjort sit arbejde færdigt, er der foretaget nye undersøgelser af Michaels kirken, hvor et udgangspunkt var byens treskibede basilika, der var overladt til et nonnekloster. »Så havde byens folk brug for deres egen kirke, og den skulle i så fald være opført i Valdemar den Stores tid (1157-62)«.²⁰ Det er ret sent for en frådstenskirke.

Slagelse Michaels kirke. Kirken kaldes endnu efter sin middelalderlige værnehelgen, ærkeenglen Michael med dennes danske navn. Roskildekrøniken nævner, at biskop Sven Nordmand (1072-1088) opførte en kirke (monasterium) i Slagelse. Saxo oplyser, at den var viet til S. Mi-

17. Hugo Matthiessen »St Mikkels kirke i Roskilde« i *Historisk Samfund for Københavns Amts Årbog* 1920, s. 75-84.

18. Nils Engberg »Sct. Michaelskirken i Roskilde« *Romu* 1. (Årsskrift fra Roskilde Museum) 1980, s. 40-60.

19. *Danmarks Kirker* II (Slangerup Kirke. Frederiksborg Amt), s. 1217-1231.

20. H. Græbe »Frådstenskirker – især i Slangerup« *Hikuin* 9, s. 35.

chael.²¹ Den var opført af de første kirkebyggerses foretrukne materiale, frådsten, som var let at forarbejde, og som blev hentet i skrån timer ved kalkholdige kildevæld. Hvor Sven Nordmands kirke havde ligget var ukendt indtil 1970, da udgravninger gik i gang under ledelse af Professor Olaf Olsen.²²

Arbejdet var vanskeligt, da der under den nuværende kirke var langt over 1000 grave. Men efterhånden kom der føling med den gamle kirke, som har haft en bred vestfront med tvillingtårne, der synes at have eksisteret til 1200-tallet, da Slagelse byvåben vistnok er blevet stukket. Måske har tårnene været en inspiration til de berømte tvillingtårne på Fjenneslev kirke. Da der mellem gravene blev fundet fundamenter, kunne der gives et groft billede af den oprindelige kirke. Men om den var to eller treskibet kunne ikke afgøres.

Højelse Michaels kirke, Ramsø herred, Københavns amt, har i katolsk tid været viet S. Michael. Kirken ligger på en høj bakke, nogenlunde midt i byen, synlig milevidt. Af den romanske bygning står kun skibets ca. 135 cm tykke langmure og en lille rest af vestgavlen bevaret i den nuværende bygning, opført af store regelmæssige kridtkvadere. Ingen enkeltheder står urørte. Der knyttes forskellige sagn til kirkens største klokke. En skånsk troldkælling skal have kastet sten efter den, men kirkens værnehelgen afværgede kastet. Det siges også, at der blev drevet blynagler i klokken for at dæmpe dens klang, og at den på et tidspunkt skulle have været anvendt som stormklokke i hovedstaden, men at trolden i Naurbjergghøjen hindrede, at den blev bragt derind. Endelig fortælles, at da den ringede første gang, sank den gamle herreborg »Borring« ved Lellinge Å i jorden.²³ Så vidt Nationalmuseet, der her vovede sig ind på dulgte gebeter!

Ved Ølby i nærheden af Højelse var der en hellig kilde, som endnu ved midten af 1800erne blev besøgt Sct. Hans nat.

Ruts Michaels kirke, Nørre herred, Bornholms amt, var i Middelalderen indviet til Sct. Michael,²⁴ hvis hellige steder med forkærlighed ligger højt, og den helgen, hvis dyrkelse tidligst kan spores på øen, og hvis navn påkaldes i fire tidligmiddelalderlige runeindskrifter, en enkelt gang med fortrin for Guds moder. I Østerlars: Krist og Sct. Michael og

21. *Danmarks Kirker* III (Slagelse, Sorø Amt), s. 87-89, 218.

22. Olaf Olsen »Sankt Mikkel i Slagelse« *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972, s. 131-152.

23. *Danmarks Kirker* III (Højelse, Københavns Amt), s. 1237-1287.

24. *Danmarks Kirker* VII (Ruts kirke, Bornholms Amt).

Sct. Maria.²⁵ Runesten er et tvingende bevis på en tidlig Michael kultus. Første gang kirken nævnes er 1490, og den kaldes da efter helgenen (Sanct Michaelssøgen), men året efter omtales den som Rus kirke. Af den udvidede og ændrede kirkebygning stammer kun apsiden, koret og de østligste tre fjerdedele af skibets sydmur fra romansk tid. Kirkebakkens (130 m) er det højeste punkt på Nordbornholm, hvorfor kirken har været et vigtigt sømærke.²⁶

Toreby Michaels kirke, Lolland-Falsters Amt. Kirken, der er viet til Sct. Michael²⁷ er amtets langt største landsbykirke. Den er bygget på et fladt terræn, hvad er sjældent for Michaels kirker. Af den oprindelige kirke er kun bevaret koret, der har været udstyret med apsis. Lolland-Falsters kirker regnes for at være sene – med undtagelser.²⁸ Der er lighed mellem Toreby kirke og Hunseby. »Denne kirke dateres til 1100-tallet, fra århundredets midte, og da der er en tæt forbindelse mellem stenbygningerne og tagværkerne i Hunseby og Toreby, må opførelses-tidspunktet for Toreby være i hvert fald sidste halvdel af 1100-tallet«.

Kirken har flere kalkmalerier fra 1300-tallets begyndelse med figurer af Michaels kamp med dragen. Et romansk røgelseskar, som er fundet i Toreby sogn, stammer antageligt fra kirken.²⁹

Nykøbings tidligere Michaels kirke, Lolland-Falsters Amt, som er den yngste middelalderkirke, der har båret Michaels navn. Den er bygget af munkesten som klosterkirke 1475-1500, men overgik 1532 til at være sognekirke: I Danmarks Kirker, Maribo Amt, s. 206, hedder det: Kirken, er den tidligere franciskanerkirke, der atter i sin oprindelse gik tilbage (til) S. Nicolai kapel »hus«, hvilket Erik af Pommern 1419 stiftede et gråbrødre kloster til *Vor Frues, S. Michaels og S. Franciskus ære*. Det er usædvanligt, at kirken har haft tre navne. Nærmest kommer den følgende kirke i Odense, der har haft to.

Odense Sct. Hans kirke, forhen Michaels kirke. Planlægningen af kirker har i Odense sikkert været et sammenspil mellem konge og biskop. Allerede 988 var der en biskop i Odense. Sct. Hans kirke, er tidligst omtalt 1295 og er da viet til Sct. Michael³⁰ men antageligt er den

25. Runesten: Nylars 1 Gud Herren og S. Michael. Klemensker 1 Krist og S. Michael. Klemensker 1 Gud og S. Michael. Østerlars 2 Krist og S. Michael og S. Maria.

26. *Trap* 5. udg. (Bornholms Amt), s. 521-522.

27. *Danmarks Kirker* VIII (Toreby, Maribo Amt), s. 1000-1003.

28. J. Chr. Varming »Den romanske stenkirke indtil omkring 1245« *750 år i Sankt Michaels Kirke i Toreby* 1995, s. 18.

29. Palle B. Hansen »Toreby kirkes romanske røgelseskar?« *750 år i Sankt Mikael's Kirke i Toreby* 1995, s. 26-29.

30. *Danmarks Kirker* IX (Sct. Hans kirke, Odense), s. 28.

kort tid efter overdraget til Johannitter-ordenen. Sprogbrugen Sct. Michael eller Sct. Hans vakler længe, men senest ved Reformationen 1536 er Michaelsnavnet borte. Glemmt var ærkeenglen dog ikke. Danmarks Kirkers medarbejder, Birgitte Bøggild Johannsen, fortæller i *Hikuin* 26, at Michael som den ene af kirkens navnehelgener mindedes med en of-fergave på hans helgendag, 29. september. Kirken er uden tvivl ældre end 1295. Lektor Nyberg formoder, at den med navnet Michael går tilbage til missionstiden, hvor den var et led i nettet af dåbskirker og tillige var sognekirke for det nordlige Odense.

En kirke er et Gudshus og bygget til skiftende tiders behov. Livet står aldrig stille. Sct. Hans kirke har kendt både onde og gode dage. I 1617 var den brøstfældig, men senere tjente den i kirkens muld mange penge for gravsteder til adel og rigmænd. Der blev råd til stort byggeri med kapeller og andre udvidelser. En pæn, noget forvokset kirke ser vi i dag. Det er lidt vemodigt, at der i kirkemuren kun ses en enkelt granitkvader af det romanske mesterværk, som kirken er udgået fra. Men den står dog i modsætning til gudshuse i Skåne, hvor $\frac{1}{3}$ af de gamle kirker i 1800-tallet, ved modeskift – og pengerigelighed – blev nedrevet og erstattet af nye. Et kulturelt barbari! Penge er ikke altid lykken – heller ikke for kirker.

Sanderum Michaels kirke, Odense herred og amt. Kernen er skib, kor og apsis, de to sidste er opført af tilhugne granitkvadre på en ca. 3 skifter høj ualmindeligt rigt og kraftigt profileret sokkel.³¹ »Sanderum kirkes hvidkalkede murværk og massive tårn med takkede gavle er prototypen for den fynske landsbykirke. Kirkens romanske dele består af apsis, kor og skib: Skibet er mod sædvane ældst, opført af rå og kløvede kampesten. Det lidt senere tilføjede kor med apsis er bygget af veltilhugne kvadersten – som en Sct. Michaels kirke er den fint udstyret.³² Kirken har sjældne kalkmalerier fra omkring 1250. Ret usædvanligt har den fire afbildninger af Michael. Som sjælevejer på et maleri bag altret, malet af Claus Berg, en figur af Michael på altrets forside, også af Claus Berg. På højre korbue dræbes en drage af en ridder, der kan være Sct. Jørgen (Georg) uden hest eller Michael uden vinger. Begge dele er sjældne, men findes dog. I Birkerød kirke står Michael vingeløs på et kalkmaleri.³³ Derfor er det sandsynligst, at det er Michael, der er afbildet i Sanderum. Den 4. figur på udvendig side af apsis er omtalt. På ko-

31. N. P. Stilling *Politikens Bog om Danmarks Kirker* 2000, s. 206-07.

32. *Trap* 5. udg. (Odense Amt), s. 210.

33. N. M. Saxtorph *Jeg ser på Kalkmalerier* 1970, s. 72.

rets nordside er der et romansk vindue. Kirken har i alteret haft værdifulde relikvier, der nu er museet Møntergården, Odense.

I 1400-tallet blev den en korskirke, måske for at give plads til sidealtre, som har været almindelige, også i landsbykirker. Ebbe Nyborg mener på grundlag af et stort antal figurer af Michael, at mange altre har været Michaels altre, som næsten altid stod på højre side af korbuen, altså i mandssiden. Sidealtrene blev rejst med henblik på sjælemesser, såkaldte votivmesser, hvor præsten skulle bede for afdødes sjæle.³⁴ Sådanne altre gav biskop Jacob Madsen mange bryderier. I sin berømte visitatsbog kalder han dem ofte for »Skarnstaffler«. I året 1590 skriver han i visitatsbogen om besøget i Sanderum: »To alterer i korskerken met taffler på, skal nederbrydis (den ene nederbrot, jeg var der 1600)«. Det har sikkert været kirkens forbindelse til den ansete ærkeengel, der har fået dronning Christine på Næsbyhoved slot til at give Sanderum en af den berømte Claus Bergs fornemste altertavler.

I Sanderum kirke har der på et stolestade i koret været en indskrift: »Anno Domini 1503 fundavit honorabilis vir magister Nicolaus Hiort istum chorum in honore S. Michaelis Orate« I 1503 blev sakristiet bag alteret altså opbygget til ære for Sct. Michael.³⁵ Dog kendes kirkens Michaels navn endnu tidligere. I *Odense Amts Bebyggelsesnavne* s. 60 er det omtalt: »Skt. Michaels Kirke. 26/11 1464 (pav. kopib) ecclesia. s Michaelis in Sandrum«. Michaels navnet underbygges yderligere ved, at der nord for byen er et lavt område, der i 1681 kaldes Michelsmoese. Kirkens alder kan ikke dokumenteres. Men hvis den, som Nyberg anfører, i missionstiden har været dåbskirke for et større område (herred?) er den senest fra 1100-tallet. Det bekræftes også af Hugo Johannsens datering af relieffet på kirkens apsis.

Hjadstrup Michael kirke, Odense herred og amt. Kirken, der i katolsk tid var indviet til Sct. Michael, har romansk kor og skib af granitkvadre på enkel skråkantsokkel. Et romansk vindue i skibets sydmur, to i nordmuren, samt korets oprindelige nordre vindue står alle som udvendige blændinger. Et par buekvadre, der er indmuret i tårnets nordvæg, stammer formentligt fra den romanske triumfbue.³⁶ Kirkens ældste klokke er fra 1466 og har en indskrift med små gotiske bogstaver, hvori ærkeenglen anråbes: »help got sancte Michael«

Verninge Michaels kirke, Odense herred og amt. Den hvidkalkede,

34. Ebbe Nyborg »Mikaels-altre« *Hikuin* 3 (1977), s. 157-182.

35. Vedel Simonsen *Bidrag til Sanderum Sogns Historie* 1932 (LA, Odense).

36. Hjadstrup *Trap* 5. udg. (Odense Amt), s. 329.

Sjælevejeren Michael på bagsiden af alteret i Sanderum kirke. Malet af Claus Berg. Foto: Jens Johansen.

skiferdækkede kirke, viet Sct. Michael, har haft en indviklet bygningshistorie. I langhuset er sidemurene i de to midterste fag rester af en romansk kampestenskirke. Den oprindelige kirke bestod foruden af skibet også af et smallere kor og halvrund apsis, hvis fundament er konstateret ved gravning og hvis krumhugne sokkelsten endnu ses under det i sengotisk tid helt ombyggede kor. Af de oprindelige kvaderhjørner er kun skibets nordøstlige i behold.³⁷ Fra romansk tid er der et mandshoved af granit indmuret i sydturen. Det 10 cm lange hoved er karakteriseret af Mackeprang, så vi levende kan se det: Det har lang næse, åben mund, ovale øjne og friseret hår.³⁸

Barløse Michaels kirke, Båg herred, Odense amt. Den højtliggende, hvidkalkede kirke har i romansk tid haft skib, kor og apsis, opført af kvadre over profileret sokkel. Af den ældre kirke er vestgavlen, der ses i mellemste tårnrum og dele af nordturen, i behold. I gotisk tid er kirken helt ombygget, kor og apsis nedrevet.³⁹ Trap omtaler ikke, at den er indviet til Michael, men det vides fra en Pavelig Kopibog 22/8 1367: »ecclesia s. Michaelis in Barløse«.

Sdr Næra Michaels kirke, Åsum herred, Odense amt. Kirkens ældste del går tilbage til omkring 1100, da den erstattede den trækirke, der rejstes på Njords gamle offerhøj. Længe lød den navnet Sct. Michaels kirke.⁴⁰ Den hører til Fyns ældste og interessanteste landsbykirker. Af den ældste romanske bygning, der var opført af frådsten, er kun bevaret skibets langmur. Frådstensskibet har vistnok kun været en smule længere end de nu stående mure angiver.⁴¹ Kirken har sjældne kalkmalerier fra slutningen af 1100-tallet.

Oure Michaels kirke, Gudme herred, Svendborg amt. Den statelige kirke, der i Middelalderen var indviet til Sct. Michael, ligger på en bakkeknudd ud til landevejen. Ældst er det romanske skib, opført af rå marksten med tilhugne hjørnekvadre af granit. På begge skibets flankemure sidder midtfor et lille kvadersat romansk vindue. Den oprindelige syddør, der ligeledes er kvadersat, står som udvendig niche i muren.⁴² En gammel beretning fortæller: Oure kirkes store klokke, omstøbt

37. Verninge *Trap* 5. udg. (Odense Amt) s. 222.

38. M. Mackeprang *Jydske Granitportaler* Høst og søn, 1948.

39. Barløse *Trap* 5. udg. (Odense Amt) s. 46.

40. H. F. Rasmussen »Sdr. Næra: sogn og præst i fortid og nutid« *Fyens Stiftsbog* 1973, s. 26.

41. Sdr. Næra *Trap* 5. udg. (Odense Amt) s. 256.

42. Oure *Trap* 5. udg. (Svendborg Amt) s. 856-57.

1738, bar ifølge Thura 1755 følgende inskription: »Gloria Reni cum Pace, Help Gott und Sancte Michael. Anno Domini 1462.«⁴³ På skibets vestvæg er der et kalkmaleri fra ca. 1500: Michael som dragedræber. Sene Michaelsbilleder er aldrig malet på korvæggen, men har fundet plads andre steder i kirken, her mod vest. Efter at være skjult indtil 1941 blev billedet tre år senere synlig. Færdigafdækningen af Sct. Michael på vestvæggens søndre halvdel var i høj grad lønnende, idet langt mere end ventet kom frem i god stand. Glæden over, at kirkens skyts-helgen er reddet var da også meget stor hos sogneboerne.⁴⁴ Men køn er kirkens Michael ikke. På linie med ærkeenglens blegnede aura i sen-middelalderen, ændredes også hans billede. Der er langt fra missionstidens kække kriger Michael til den uformelige dragedræber i Oure omkring 1500. Det må tages som et udtryk for, at Kampen mod de onde åndsmagter i århundreders løb blev svækket.

Kværndrup Michaels kirke, Sunds herred, Svendborg amt. Kirken (viet Sct. Michael) ligger på en stejl banke, kranset af asketræer. Den anselige romanske bygning, kor og skib, er opført af kamp over dobbeltsokkel af hugne kvadre. Af oprindelige enkeltheder er kun bevaret et tilmuret rundbuevindue i skibets sydside, samt en billedkvader med mandshoved, nu indsat i soklen på nordre korsarm.⁴⁵

Sent, omkring 1750, er en noget kluntet dåbsengel sat ind i kirken. Vingerne er senere brækket af. Engle spillede en stor rolle ved dåben, således indviede Michael dåbsvandet. Digtere og teologer opfattede efterhånden dåbsenglen som en art skytsengel. Bach-Nielsen omtaler også englen i Kværndrup.⁴⁶ Om denne engel er Sct. Michael, som kirken er indviet til, er usikkert.

8 jyske Michaels kirker

Viborg Mikkels kirke. I året 1119 blev Sct. Mikkels kirke i Viborg af biskop Eskil givet til kannikerne ved domkirken, men i 1159 blev den efter biskop Niels' ansøgning og med menighedens accept overdraget til de fattiges hospital. Det har drejet sig om Sct. Jørgensgården, der husede spedalske. Udgravninger i 1968 og 1977 tyder på, at der var grave,

43. Nationalmuseet 2. afd. Erik Pontoppidan *Den danske Atlas (DA)* VI s. 706 har årstallet 1738 for omstøbningen.

44. Indberetning til Nationalmuseet 2. afd. af Egmont Lind. E. L. oplyser 13. august 1956, at Michaels sværd er et personligt ceremonisværd fra omkring 1500.

45. Kværndrup *Trap* 5. udg. (Svendborg Amt) s. 695-96.

46. Carsten Bach-Nielsen *Kirkehistoriske Samlinger* 1994, s. 11.

der lå under Mikkels kirkens fundament, hvilket sandsynliggør, at de var ældre end kirken. Men af en endnu ældre kirke var der ingen spor. Kirken har ligget på Lille Mikkelsgades søndre side omtrent, hvor gaden udmunder, tæt ved Søndersø og byens galge.⁴⁷

Reformationen regnes fra 1536, men der var sket meget forinden i den gamle by. Således i 1529 da Viborg bys borgere i et brev til kongelig majestæt ansøgte om »tilladelse til at nedrive denne bys sognekirker, fordi deres antal var alt for stort, nemlig 12.«⁴⁸ Det fremgår ikke, hvornår brevet blev afsendt, men svaret fra kongen – Frederik I – med den ønskede tilladelse, er dateret 22.februar 1529. I et andet brev, skrevet mindre end en måned senere, 15.marts, af Viborgs katolske biskop Jørgen Friis, oplyses det, at byens borgere nu i disse dage har nedbrudt alle kirkerne. Der blev handlet hurtigt og grundigt. Udgravningerne har vist, at også de fleste murrester under jorden var fjernet. Da de mange kirker var dyre at holde, har folk følt uvilje mod dem. Viborg ville hellere høre Hans Tausen prædike end deltage i messen.

Det er sejrherrene, der skriver historien- også reformationens historie, der gerne dvæler ved, at først nu er ægte kristentro kommet herop. Men jeg har vanskeligt ved at se, at det var en sejr for evangeliet, at 12 af byens kirker og flere klostre, der tog sig af syge og svage, blev lagt øde i reformationens sejrslur. Der var også mørke drag i Evangeliie lysedag.

Kobberup Michaels kirke, Fjends herred, Viborg amt. Den anselige, højtliggende kirke, der syner vidt omkring (viet Sct. Mikkell), består af romansk apsis, kor og skib. Den romanske bygning er opført af granitkvadre på skråkantsokkel. Bevaret er den ejendommelige sydlige portal, der har et par balusterformede frisoer med terningkapitæler og -base, samt tympanon med malteserkors. Fund af en stump fra en balustersøjle antyder, at den har været ved nordre portal.⁴⁹ Portaler er højdepunktet i de jyske granitkirkers kunst. Det almindelige har været, som her, at der har været en dørøverligger, en tympanon. I apsis sidder et rundbuevindue, og tilmurede vinduer ses midt på skibets nordre og søndre mur. »I en dal nordøst derfra er en kilde kaldet St Mikkels brynd, som forhen St Hans aften af syge og krøblinge har været meget søgt. I forrige secula sås i kirken St Mikkels billede stødende mod dra-

47. Jesper Boldsen og Jens Vellev »Den Øde Kirkegård« *Skalk* nr. 4 (1980) s. 9-14.

48. *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark* 1967, s. 30.

49. Kobberup. *Trap* 5. udg. (Viborg Amt) s. 242. Se også Mackeprang *Jydske Granitportaler* s. 37-38, 101-102.

gen, hvilket nu er ganske mutileret.«⁵⁰ Der er formentlig tale om en træfigur af Michael, der skal være forsvundet i 1800-tallet. Egnen har mange gravhøje, måske de fleste i et enkelt dansk sogn, som sammen med helligkilden giver en tidlig bosættelse, som antyder, at kirken kan have en høj alder.

Vester Assels Michaels kirke, Morsø Sønder herred, Thisted amt, der skal have været viet til ærkeenglen Michael, består af romansk kor og skib af granitkvadre. De romanske bygningsdele er opført over en skråkantsokkel. Korets nordre og østre vinduer er uændrede.⁵¹ I kirken har der være en slank unggotisk 1,91 cm høj Michaels figur, som var ret medtaget af opholdet på kirkeloftet, inden den i 1904 kom til Nationalmuseet. Poul Nørlund mener, at figuren har flankeret kirkens portal eller korbue som »dørvogter«.⁵² I 1981 blev et kalkmaleri fremdraget af Nationalmuseet, som har betegnet kappens røde farve som karakteristisk for Michael.⁵³ Kirke og kirkegård ligger på en forhøjning, der kan have været en gravhøj. Der har været 13 gravhøje i sognet, alle sløjfet.

Sahl Michaels kirke, Houlbjerg herred, Viborg amt. Kirken består af kor og skib. Den romanske bygning er opført af granitkvadre, koret på dobbeltsokkel-skråkant med dobbeltrille under meget flad, høj attisk profil, skibet kun på skråkantsokkel. Syddøren er bevaret, i brug med trekvartsøjle, der løber om den glatte tympanon. Oprindelige rundbuevinduer med kantprofil er bevaret i koret mod øst og mod nord. I korets sydside sidder der en skaktavlet kvader. To middelalderlige ligsten med runeindskrifter kendes fra kirken. Indskriften på den ene, der nu er i Forhistorisk museum, Århus, er ulæselig. Den anden runesten sidder i vestmuren af det Rostgaardske kapel og har indskriften: »Inge«. Der er mange sløjfede gravhøje i sognet.⁵⁴

Sahl kirke, der er indviet til Sct. Michael er anelig og smuk og har været herredskirke. Kirken ejer et af de berømte Gyldne altre, der er en seværdighed i verdensformat. Der findes syv i Danmark, men kun altrene i Stadil og Sahl er på plads i kirken. Alteret er rigt udskåret, udstyret med forgyltde, drevne kobberplader på egetræ. Kunsthistorikeren Marie Wanning nævner, at på altertavlen ses de fire ærkeengle – Michael øverst, da han er den øverste af ærkeenglene.⁵⁵

50. DA IV s. 673.

51. Vester Assels *Trap* 5. udg. (Thisted Amt) s. 747.

52. Ebbe Nyborg »Mikaels-altre« *Hikuin* 3 (1977), s. 173 og 178.

53. Oplyst af sognepræsten februar 2002.

54. *Trap* 5. udg. (Viborg Amt) s. 481.

55. Marie Wanning »Det gyldne alter i Sahl kirke« *Viborg Stifts årbog* 1958, s. 72-78.

Svostrup Michaels Kirke, Hids herred, Viborg amt. Kirken, der ligger ned til Gudenåen, var i middelalderen indviet til Sct. Michael.⁵⁶ Den består af romansk kor og skib, der er opført af granitkvadre på skråkant-sokkel. Af oprindelige enkeltheder ses i de omsatte kvadermure kun korbuen, der har brede løve- og akanthusprydede kragbånd.⁵⁷ Af de romanske portaler er kun bevaret en tympanon med dobbeltløver med dobbelthoved, der tidligere lå i søndre kirkegårdsdige, men i 1906 blev opsat mellem over døren mellem skib og tårnrum. »Den romanske tympanon har vist sig at være ornamenteret på den smalle underside. Der er indhugget en romansk 3 bladet akantusranke.«⁵⁸ I korets østgavl er en billedkvader med et menneskehoved.

Tulstrup Michaels kirke, Gjern herred, Århus amt. Landsbyen nævnes første gang 1337, men kirken kendes i de skriftlige kilder tidligst 1524, da den bidrog til den såkaldte landelshjælp med 18 mark, det næsthøjeste i herredet. Kirken består af apsis, kor og skib, som må være opført omkring år 1200.⁵⁹ Men Nationalmuseets datering er omstridt. Museumsinspektør Bo Gregersen har ud fra grundige undersøgelser givet en nytolkning, der sætter Michaels kirkens alder til første halvdel af 1100-tallet.⁶⁰

Det kunne også synes at være overdreven skepsis hos Nationalmuseet at regne kirkens alder så sent som 1200. Kirken har været placeret ved tre gamle færdselsårer. Den lå ved den gamle kongevej mellem Skanderborg og Viborg, desuden gik oksevejen forbi Tulstrup. Hertil kommer, at Knudsø er en del af Gudenåens løb. Ligesom i Kobberup er der mange gravhøje og gammel bebyggelse i sognet. Kirkens høje alder understreges af, at apsis delvis er opført af frådsten, der regnes for at være et ældre byggemateriale end granit. Gregersen understreger ligheden mellem kalkmalerier i Tulstrup og malerierne i Råsted og Hvorslev, der regnes for at være fra ca. 1125, som derfor må være Tulstrup kirkes omtrentlige alder. Kirken har fine skulpturer i granit. På nordre tympanonfelt kommer ærkeenglen, som svinger et røgelseskar foran sig, hen til Maria, der sidder på en trone med Jesus på skødet. Gregersen nævner, at tronen har form som en stolpestol, en type der kendes tilbage til 1000-tallet. *Danmarks Kirker* nævner kun, at det er en engel, der kommer. Men da Michael tit forbindes med røgelse, ved offertoriet står Mi-

56. DA IV s. 473.

57. Trap 5. udg. (Viborg Amt) s. 460-61.

58. Mackeprang *Jydske Granitportaler* s. 297 og 257.

59. *Danmarks Kirker* XVI (Århus Amt) s. 3678-3709.

60. Bo Gregersen »Ærkeenglen Mikael's kirke i Tulstrup« *Århus Stifts årbog* 2000.

chael på røgelsesaltrets højre side, sandsynliggøres, at englen er Michael. På nordportalens østre karmsten støder Michael lansen ned i en drage, hvis hale er slynget i et buet ottetal og nærmest ligner en kringle. Rødderne til den har kunstneren hentet i urnestilens dragehale fra 1000-1100 tallet. Dragen er ikke frygtindgydende, nærmest virker den som legesyg. På sydportalens tympanon ses den korsfæstede Kristus med en engel på hver side: Gregersen tolker dem som hovedenglene Gabriel og Michael, der også findes på kirkens døbefont: Gregersens nytolkning med dateringer, der bygger på både landskab, granit, kalkmalerier og andet udstyr, kan der næppe rokkes ved.

Gregersen kan følge Nybergs tese om missionskirker, der er midtpunkt i en større region: »På Fyn kan det iagttages, hvorledes 6 kirker viet til ærkeenglen Michael ligger ca. en dagsrejse fra herredstinget i Sanderum. Da Tulstrup er beliggende en dagsrejse fra Århus, der allerede fra 900-tallet blev udstyret med en biskop, sandsynliggør denne tese, at vi her har at gøre med en missionskirke i Tulstrup viet til ærkeenglen Michael.«

Nørre Snede Michaels kirke, Vrads herred Skanderborg amt er viet S. Mikael: Lidt vest for toppen af en bred bakke står kirken som et pejlemærke, der er synligt langvejs fra. Den store kirke består af kor med en bred apsis, samt et skib, som må have udgjort en selvstændig etape i opførelsen. Byggeriet har antageligt fundet sted i slutningen af 1100rne.⁶¹ Dette er dog omstridt. Udfra Gjellerup Kirkes datering 1140 går Mackeprang ind for, at dens to nabokirker i Ejstrup og Nørre Snede uden tvivl er ældre end vor daterede kirke.⁶² Da døbefonten i Nørre Snede er meget tidlig, peger det også på, at kirkens alder ikke er langt fra 1100.

Sydvest for byen ligger den lange Rørbæk sø og den gamle hærvej går ikke langt derfra. Nr. Snede er et af de sogne, der har flest gravhøje, 162 er fredede, flere ret anselige, 245 høje er sløjfet. I DA er omtalt en Sct. Mikkels kilde.⁶³ Kilden, den urgamle bebyggelse, og den gamle kirke med den sjældne døbefont underbygger Nybergs tese om Michaels kirkers centrale placering i missionstiden.

Ribe Michaels kirke, der nævnes første gang 1309, var oprettet i forbindelse med det 1298 stiftede kollegium Puggård. Dette blev grund-

61. *Danmarks Kirker XVI* (Århus Amt).

62. M. Mackeprang *Danmarks middelalderlige døbefonte* 1941, s. 269. DA peger på en opførelse i 1. halvdel af 1100-tallet.

63. Paul Nedergaard *Dansk Præste- og Sognehistorie* (Aarhus Stift) s. 499. *Danmarks Kirker XIX* (Ribe Amt), s. 849-850.

lagt af biskop Kristian, som sikrede sin stiftelse økonomisk ved at skænke et omfattende jordegods. Kollegiet bestod af et stenhus, hvor 20 udvalgte disciple fra katedralskolen skulle have fri kost og bolig og leve et regelbundet klosterlignende liv. Med bispens støtte erhvervede kirken i 13-1400 en række afladsbreve. 1330 eftergav biskop Peder i Odense 40 dages bod til dem, der i fromhed besøgte Sct. Michaels kirke. Ærkebiskop Magnus lovede at afkorte boden for mordere og for forældre, der havde ligget deres børn ihjel, hvis de gav henholdsvis 1 og 1/2 skilling grot til Sct. Michaels kirke.

Kirken lå ved vestsiden af Puggårdsgade, ved et lille gadestykke Sct. Mikkelsgade. Om udseendet af kirkebygningen, der i 1386 havde store mangler og truede med at styrte sammen, vides intet. Kirkebygningens nedrivning fandt sted under kirkebrækkerens virksomhed 1538. Fra 31.oktober – 24.november skaffede han 51.000 sten ved at nedbryde »sunte Michels kerke«. ⁶⁴ Der Kerken breker (plattysk) fik to mark for hver 1000 sten. Kirken blev den yngste danske Michaels kirke, og den eneste, der ikke var sognekirke.

Datering og konklusion

Nationalmuseet er nølende med at datere gudshusene. Lektor Lars Bisgaard, Odense, har efterlyst, at der ved kirkernes beskrivelse burde være foretaget dendrokronologiske undersøgelser, der kunne give mere klarhed over kirkernes alder. Det ville ikke være billigt, men næppe koste meget i forhold til omkostninger ved Danmarks Kirker. Et storværk, udlandet misunder os. Nationalmuseet har dog undersøgt et par kirker. Det var i Vester Vedsted og Spandet i Sønderjylland, hvor dateringerne blev henholdsvis 1217 og tidligst 1176. ⁶⁵ Også andre har taget dateringsspørgsmålet op. Således A.Bolvig i bogen Kirkekunstens storhedstid, men da det ikke specielt angår Michaels kirker, tages det ikke med her. Men med de nye videnskabelige målemetoder vil spørgsmålet om kirkers alder uden tvivl optage flere forskere i kommende år, også Nationalmuseets medarbejdere.

Michael satte dybe spor i landets kristning, men satte han også spor i Jesusbilledet? Da Jesus omkring år 1100 sejrtrådt frem på Åby krucifixet, var det da et lån fra vovelystne vikinger? Eller var det en inspiration fra den ranke stridsmand Michael? Da ærkeenglens ry i de føl-

64. *Danmarks Kirker* XIX (Ribe Amt), s. 849-850.

65. Ebbe Nyborg »Kirke – sognedannelse – bebyggelse: nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet« *Hikuin* 12 (1986), s. 42.

gende århundreder blegnede, sporedes det da hos kunstnerne, så de tolkede Jesus som den lidende? Et svar kan næppe gives.

Nybergs dristige tanke om Michaels kirkers rolle som centrale dåbskirker i tiden mellem hedenskab og kristendom kan ikke bevises, da skriftlige kilder mangler, men jeg har søgt at sandsynliggøre teorien. Vi kan summere op, hvad der taler for Nyberg: Den store høvding Sidu-Hallrs dåb var med til at berede Islands overgang til kristendommen. Runesten, tusind år gamle, viser, at Michaels stilling tidligt var meget sikker, ja grundfæstet. Næsten alle Michaels kirker ligger ved vigtige færdselsårer og gamle bebyggelser, flere også i stiftsbyer. Det er næppe heller tilfældigt, at mange kirker er lagt i nærheden af vandløb og helligkilder, hvor der kunne hentes vand til dåb. Michael var jo med, når dåbsvandet skulle indvies. I kirkekunstens guldalder 1100-1200 var ærkeenglen meget afbildet. Hertil kommer de mange bønner og litanier ved messen, hvor Michael flittigt blev anråbt.

Var jeg i begyndelsen lidt usikker med min arbejdshypotese, er tvivlen forsvundet. Trods kritiske røster fra Annemette S. Christensen og Per Kr. Madsen m.fl. er jeg overbevist om, at Nyberg har ret: Michaels kirker blev knudepunkter for dåb, da kristendommen banede sig vej i det barske danske klima.

Sporene efter Michael

Et arbejde som dette kan kun være et lille skridt i sporing af Michaels store betydning i den danske kirkes gry. Meget stof vil senere kunne fremdrages. Kilderne har jeg i videst muligt omfang citeret ordret. Jeg har søgt tilbage til, hvad der *har* været og hvad der *endnu* findes fra Michaels kirkernes barndom. Det har været spændende at eftersøge, hvor Michael navnet første gang er knyttet til en kirke. *Danmarks Kirker* har naturligt været hovedkilden til de otte Michaels kirker på øerne og de 3 jyske, som er undersøgt. Hvor det er tilfældet indleder de beskrivelsen af kirkerne. Dernæst følger Trap, som desværre ikke nævner benyttede kilder, der kan være forsvundne aktstykker eller lokale mundtlige overleveringer. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder har givet flere oplysninger, bl.a. om Michael, basiliken og trosskiftet. Hvor der har været sparsomt med kilder har jeg i flere tilfælde tyet til Danske Atlas, selvom oplysninger herfra må tages med forbehold, men det er dog vist bedre end dets rygte. Tidsskriftet Ico, Iconografisk Post bringer stadig nye tolkninger af kalkmalerier, også af Michael, som har hjulpet mig.

Michael er også fremme i kirkehistorien. I storværket Den danske

Kirkes Historie skriver P. G. Lindhardt om engle: I litaniet følger englene lige efter Maria. Englekult var ikke så fremtrædende i senmiddelalderen – man foretrak mere »menneskelige« helgener. Han (Michael) er Guds »højeste engel« og »himmeriges bannerfører.« Han har altid bekæmpet »den gamle orm«, bekrieger og skal til sidst dræbe antikristen. Og som han førte slaget mod ægypterne (plagerne!) og reddede Israel, skal han føre de frelst sjæle til himlen. Han vejer sjælene på en vægt – og er derfor vænehelgen for købmænd og apotekere, og på dommedag skal han fremvise »Kristi våben.«⁶⁶

Højtliggende, anselige Michaels kirker, en ærkeengel værdig, er med deres 23 omtalte medlemmer en stor kirkefamilie. Af mangel på omtanke og kærlig pleje er enkelte bukket under. Men det er dog overraskende, at 1500 kirker overlevede, trods snigende pest, blodige krige, knugende armod og tidernes vekslende modeluner, endda uden at have sat hele deres romanske arv overstyr, men fem Michaels kirker måtte give op. Afdøde slægtninge var aldrig rigtig døde i middelalderen. Deres sjæle levede videre, har Lars Bisgaard bemærket.⁶⁷ Måske kan denne tanke overføres til døde Michaels kirker. Forsømte – men ikke glemte. De er med her, fordi de hører med til den gamle populære Michaels familie.

Summary

It has been suggested by Tore Nyberg that the building of churches between 900 and 1100 took place according to a certain plan, with only one church in a certain area, *ecclesia baptismalis*, used for baptisms. These main churches were most often named after Saint Michael and this article records the 23 different Danish churches with this consecration. The history of the individual churches, it is argued, supports the thesis of these churches being built as central baptismal churches.

66. Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt *Den Danske Kirkes Historie* III, s. 176.

67. Per Ingesman m.fl. (red.) *Middelalderens Danmark* 1998, s. 127-28.

Tak til Tore Nyberg for inspiration og til Lars Bisgaard og Bo Gregersen og flere andre for gode råd.